

KULTUR I UPPLAND

No 13

2011

Detta nummer

Ekolsunds slott, Kvekgården och handelsmuseet Kappen ligger i sydvästra Uppland. Alla tre belyser de på olika sätt Sveriges historia. På en kulle några hundra meter från det nuvarande Ekolsunds slott låg under medeltiden en borganläggning. Det nuvarande slottet byggdes under 1600-talet men det är kanske främst förknippat med 1700-talet och Gustaf III. I en fönsternisch kan man fortfarande se den anteckning som han gjorde när han kom tillbaka efter statsvälvningen den 19 augusti 1772.

Om Ekolsund är förknippad med kungamakt och adel så återspeglar Kvekgården det uppländska jordbruket under 1700- och 1800-talen. Genom lyckliga omständigheter kom Kvekgården att bestå i ursprungligt skick. Det är en ovanligt välbevarad centralsvensk gård med ett stort antal hus som vart och ett hade en särskild funktion. De olika byggnaderna omsluter de två gårdsrummen - en mangård och en fågård.

Handelsmuseet Kappen berättar om Sveriges första kooperativa företag och om den dynamiska tid i mitten av 1800-talet då den ekonomiska grunden lades till det moderna Sverige. Aktiebolagslagen, bankväsendets uppkomst, järnvägsbyggena och så småningom industrialiseringen bidrog liksom en effektivare handel till att på sikt förvandla Sverige. Initiativet till det kooperativa handelsföretaget togs av landshövdingen von Kraemer. Det kom att betyda mycket för bygden runt Örsundsbro.

Samuel av Ugglas var en av den gustavianska regimens dugligaste ämbetsmän samt skicklig brukspatron på Forsmark. I samband med mordet på Axel von Fersen 1810 kom pöbeln även att rikta sin vrede mot af Ugglas vars hus i Stockholm med knapp nöd undgick att stormas.

Ekolsunds slott, norra flygeln

Ekolsunds slott

Ekolsunds slott ligger i Husby-Sjutolfts socken i Enköpings kommun. Slottet byggdes på 1600-talet men har anor sedan medeltiden. Det är flera svenska kungar som ägt slottet och nästan alla kungar har besökt slottet. Man nalkas slottet via en dubbel lindallé planterad av Gustav III.

Den medeltida anläggningen

Den befästa gården Ekolsund fanns redan på 1300-talet, kanske ännu tidigare. Gården låg på en höjd intill Hjalstaviken nära den plats där det nuvarande slottet ligger.

Den förste säkert kände ägaren var Magnus Knutsson som var nära besläktad med folkungarna. Hans barnbarn, Margareta, gifte sig med riddaren Jöns Bengtsson av den ätt som skulle komma att kallas Oxenstierna. Deras son Bengt Jönsson blev ägare till Salsta slott och bekostade de berömda målningarna, utförda av Johannes Rosenrod på 1430-talet, i Tensta kyrka. Bengt Jönsson är avbildad på norra korvägen klädd i rustning och ett band med bjällror.

År 1542 kom gården i Gustav Vasas ägo och han vistades ofta på Ekolsund. Sonen Johan III ärvde gården men han skänkte den till sin syster Sophia. Så småningom kom gården i Gustav II Adolfs ägo som förlänade godset till Åke Tott. Det var släkten Tott som lät bygga det nuvarande slottet.

1600-talsslottet

Åke Tott var en betydande man som blev riksråd och fältmarskalk. Han slog sig ner på Ekolsund och bodde till att börja med på den medeltida gården som han iståndsatte. Han förvärvade ytterligare mark och 1637 påbörjade han uppförandet av det nya slottet. Åke Tott avled 1640 och sonen Claes ärvde godset och fortsatte projektet. Även Claes var högt skattad, greve till följd av faderns insatser, och redan vid 23 års ålder överstekammarherre hos drottning Kristina och senare fältmarskalk och generalguvernör i Livland.

Kakelugnsmonster

Arkitekten Simon de la Vallée var i Åke Totts tjänst under slutet av 1630-talet och var troligen den arkitekt som först planerade slottet som en anläggning med två sammankopplade symmetriska byggnader. Denna utformning genomfördes och det södra palatset är det äldsta. Det finns tre planprojekt för Ekolsund bevarade från 1600-talet. Den äldsta visar två symmetriska T-formade hus och en storslagen trädgårdsanläggning. Det är osäkert om denna ritning utförts av Simon de la Vallée eller senare av arkitekten Jean de la Vallée under en kort tid då slottet ägdes av Magnus Gabriel de la Gardie, 1652-54. Ett senare projekt synes vara en bearbetning av det första förslaget utfört av Jean de la

Vallée. År 1661 fortsatte genomförandet av slottsprojektet under Claes Tott, åter ägare, med Nicodemus Tessin då som arkitekt. Han omarbetade trädgårdsplanerna av far och son de la Vallée i mera barockmässig stil inspirerad av Le Nôtre.

År 1683 övergick slottet i Kronans ägo genom reduktion. Genom faddergåva blev slottet tronföljaren Gustavs egendom 1747. Gustav III hade stora ombyggnadsplaner som ej genomfördes. Han ville göra slottet dubbelt så stort och det skulle också innehålla en teater. Under hans tid skedde en upprustning av slottets interiörer. Ansvariga var ett par av dåtidens mest kända arkitekter Carl Fredrik Adelcrantz och Jean Eric Rehn. Slottets kanske vackraste rum, Fågelsalen, skapades under Gustav III:s tid. Efter det att Gustav III genomfört sin statsvälvning den 19 augusti 1772 reste han till Ekolsund där han ristade in en anteckning i en fönstersmyg: "d: 12 Sept: 1772 återkom jag hit från revolutionen Gustaf".

Gustaf III:s anteckning i fönstersmygen

År 1785 köptes slottet av bankiren Georg Seton. Till att börja med fick han inte köpa slottet eftersom han inte var adlig, men detta ordnades snabbt genom att kungen adlade honom efter fyra dagar. Slottet skulle förbli i släkten Setons ägo i fyra generationer ända till 1912. År 1789 byggdes en envåningslänga, i böjd form, som sammanbinder de båda palatsen. Carl Hårleman utförde ritningarna. Under 1780-talet fick båda palatsen samma höjd och fasaderna omdanades enligt förslag av Hårleman. De båda flyglarna är två och en halv våningar höga med röda socklar och gul puts ovanför samt vita detaljer.

1900-talets renovering

Under åren 1912-17 ägdes slottet av ett konsortium. År 1917 köptes slottet av Carl Kempe. Han byggde upp en enorm samling av östasiatiskt, främst kinesiskt konsthantverk. Internationellt berömd är keramikerna från Tang- och Sungdynastierna. Det mesta av denna samling såldes dock för ca 30 år sedan.

Kempe genomförde en omfattande renovering av det södra slottet, påbörjad 1928. Syftet var att byggnaden skulle fungera som bostad samtidigt som den ursprungliga miljön bevarades eller återställdes. Kempe avled 1967. Idag ägs slottet av Raija Axell Ohlin och inrymmer företaget *Ekolsund Heart Centre-Hälsans Slott*.

Kungaflygelns interiör

Kungaflygeln, den södra flygeln, är helt renoverad och möblerad med tidsenlig inredning. Slottet innehåller många vackra Mariebergskakelugnar. Från fönstren i den stora

Riddarsalen kan man skåda ut över det område där barockparken låg och där Gustav III år 1776 genomförde det första av fyra tornerspel i Sverige. Längre bort i denna vy syns höjden där den medeltida anläggningen låg. I Fågelrummet i rokokostil är väggarna klädda med välbevarade tapeter målade 1772 av den kände hovmålaren Lars Bolander. I Silverkabinettet finns väggornament med lilla riksvapnet över målade i silverfärg av Louis Masreliez. Gustav III:s drottning, Sofia Magdalena, hade ett sällskapsrum och ett sovrum intill varandra. I norra flygeln låg Gustav III:s kök. På Gustav III:s tid hade slottet 800 anställda.

Kvekgården

Kvekgården, också kallad Mor Lottas gård, i Fröslunda socken har en stark ålderdomlig prägel och förmedlar en stämning från förr. Det är fantasieggande att vandra runt på gården och försöka föreställa sig det liv som en gång var med husbondfolk, drängar, pigor och kreatur av alla de slag. Den sista privata ägaren var Lotta Lundevall som kom att äga gården i över 60 år.

Centralsvensk gård

Kvekgården var en gång den största gården i radbyn Stora Kvek. I byn låg åtta gårdar på långsmala tomter utmed en bygata. Gården är en centralsvensk gård dvs den slutna gårdsbildningen är delad på mitten av en stallhuslänga i en mangård med boningshus och förrådshus och en fägård med fähus och loge. Idag finns tio byggnader bevarade. Lidret, entrén från bygatan, har dock flyttats från platsen för nuvarande parkeringsplats.

Bygatan har ursprungligt läge. Dessa byggnader uppfördes under perioden från slutet av 1700-talet till mitten av 1800-talet. Byggnaderna står alla på stengrund och är uppförda i timmer som ej klätts in med panel. Byggnaderna är omålade och har med åren antagit en brungrå ton. Taken är täckta av halm. Gården är en av länets bäst bevarade ålderdomliga gårdar och har därför förklarats som byggnadsminne.

Boningshuset på Kvekgården

Under 1800-talet fanns det förutom gårdarna torp och backstugor i byn. Det var många som bodde i byn, ett 40-tal personer i gårdarna och ett 40-tal personer i torpen omkring. Bystämman beslutade att inte bygga någon sockenstuga. Man tog i stället hand om äldre och icke arbetsföra som inhusehjon. I byn fanns sk järningsmän, t ex skomakare, skräddare och snickare. De bodde vanligen i backstugorna.

Mangårdsbyggnaden

Mangårdsbyggnaden består av en parstuga, dvs förstugan i mitten leder till en vardagsstuga samt en bakom förstugan liggande kammare på ena sidan och till anderstugan / stor-

Arboretum

I parken finns ett arboretum, ett område med ca 180 olika träarter, främst barrträd, samt även med ett rikt sortiment av buskar och kultivarer. Anläggningen har kommit till och förvaltas i samarbete med Linnésällskapet.

Kristina Berglund

Litteratur och källor

Söderberg, Bengt, *Slott och herresäten i Sverige, Uppland*, första bandet, 1967.

Seve Axell, muntlig visning.

stugan på andra sidan. Anderstugan fungerade som feststuga. Den användes inte och stod kall i vardagslag. Vardagsstugan och kammaren användes således till alla vardagens funktioner – äta, arbeta och sova. Loftet var oinrett och kallt. Fönstren är små och blyspröjsade.

Fönster på boningshuset

Övriga byggnader

Mot bygatan vetter ett portluder där det fanns krubbor för gästande hästar. Via detta portluder når man fägården. Rakt fram möter stalllängan, med stall och foderhus, som skiljer mangården och fägården från varandra.

På högra sidan ligger en länga av sammanbyggda hus uppförd på 1700-talet. Här finns byggnader som användes som hölada, ladugård för kor, svinhus, lider, snickarbod, drängstuga med sovplatser samt matbod för förvaring av mat, nästan uteslutande framställd genom gårdens självhushåll. I svinhuset finns en gödstia från 1700-talet. Den utgörs av en låda där grisen låg för att gödas inför slakten. Enligt Sigurd Erixon förekom gödstior endast i Uppland och Södermanland. På vänster sida ligger ett fähus och hönshus. Att det var en rik gård kunde man se på den stora gödselstacken.

OI-Jans gård

Kvekgården benämndes OI-Jans alltsedan 1820-talet då den övertogs av OI-Jan, född i Kvek och vars släkt också härstammade från Kvek. OI-Jan köpte in ytterligare mark var efter byn bestod av endast sex gårdar. Det fanns under en tid två mangårdsbyggnader men idag finns bara den större mangårdsbyggnaden kvar.

Ekonomibyggnader på Kvekgården

Ol-Jan gifte sig med Anna-Lisa Jansdotter från Långtora och de fick tio barn varav sex barn uppnådde vuxen ålder. Så länge Ol-Jans föräldrar levde bodde de på gården. Familjen hade hela tiden tjänstefolk, tre drängar och tre pigor. Drängarna bodde i drängstugan, troligen endast sommartid, och pigorna bodde året om i mangårdsbyggnaden i vardagsstugan tillsammans med barnen. Det var således mycket folk på gården och man bodde tätt.

Sedan modern dött tog dottern Lotta, född 1829 och nummer åtta i barnaskaran, tillsammans med brodern Gustaf född 1822 över gården år 1864. Året därefter dog även fadern. Syskonen tog sig namnet Lundevall. Men redan 1869 omkom brodern, enligt en notering i husförhörslängden "krossad i en sandhög". Därmed blev Lotta ensam ägare och den sista privata ägaren till gården.

Handelsmuseet Kappen

Kappen är ett handelsmuseum över Lagunda och Hagunda häraders varuanskaffningsaktiebolag, Sveriges första kooperativa bolag. Bolaget skapades av landshövding Robert von Kraemer år 1850.

Kappen

Byteshandel

I Lagunda och Hagunda häraderna idkade bönderna byteshandel sedan sekler tillbaka. De bytte spannmål mot järnprodukter från Bergslagen och fisk från Roslagen men även mot andra varor. Statsmakterna försökte få dessa bönder att hålla sig till skräförordningen men denna frihandel rädde man inte på. Örsundsbro utvecklades till en livaktig handelsplats i korsningen mellan landsvägar och sjövägar.

Åren 1844-45 var det missväxt. Det blev svårt för allmogen

Lotta Lundevalls tid som ägare

Lotta gifte sig aldrig men fick en dotter som föddes 1861 och som dog redan 1875. Därefter bodde Lotta ensam ända tills hon dog 97 år gammal. Hon arrenderade ut marken och hade bara några få djur. Hon bodde i kammaren som var varmest och lagade mat i den öppna spisen i vardagsstugan. Hon använde nästan aldrig anderstugan. Enligt uppgifter från grannar levde Lotta på sin gård under små omständigheter.

Lotta gick till högmässan varje söndag och klädde sig då i sidensjalett och spetsvantar. Hon hade häst och vagn och gjorde vid behov en tur till staden. Hon besökte också ibland sin syster i Enköping.

Nordiska museet fick på 1910-talet kännedom om den välbevarade gamla Kvekgården och försökte köpa gården av Lotta men hon svarade alltid nej. År 1923 började en insamling för att bevara gården på sin ursprungliga plats. Samma år bildades Sydvästra Upplands hembygdsförening som fortsatte förhandlingarna med Lotta. Efter Lottas död 1926 fortsatte förhandlingarna med arvingarna. År 1832 inköptes gården av hembygdsföreningen. Gården restaurerades och invigdes som hembygdsgränd 1934. År 1948 övertogs Kvekgården som gåva av Upplands fornminnesförening och hembygdsförbund.

Kristina Berglund

Litteratur och källor

Hemming, Ulrika: *Kvekgården en gammal upplandsgård*, Upplandsmuseet, Upplands fornminnesförening och hembygdsförbund, småskrift nr 8, 1990.

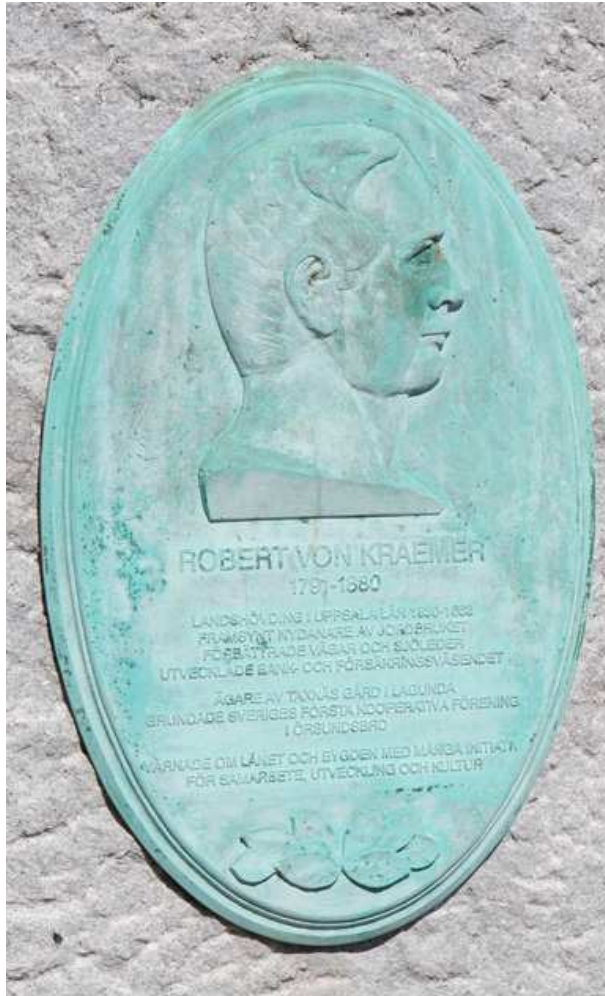
Ann-Mari Hagman, muntlig visning.

och många tvingades flytta. Dessutom blev avsättningsmöjligheterna successivt sämre i Bergslagen genom att järnhandlingen inte längre kunde konkurrera med England. Arbetslösheten ökade. Frihandeln tappade fart.

Varuanskaffningsbolaget

Landshövding Robert von Kraemer, som ägde och sommartid bodde på Taxnäs herrgård, ordnade nödhjälpsarbeten. Detta ledde bl a till att farleden mellan Lårstaviken och Örsundsbro muddrades, hamnbassängen grävdes ut och lastbryggor uppfördes. År 1846 blev det bättre skördar och jordbruksmetoderna rationaliserades. Nu blev det svårt att få avsättning för spannmål och priserna sjönk.

Landshövdingen ledde Uppsala läns hushållningssällskap och kunde genom detta driva olika projekt. Han tog år 1849 initiativ till att bilda ett varuanskaffningsbolag, ett kooperativ, för att kunna köpa och lagra varor i större mängder och få ner priserna på produkter i utbyte mot spannmål. Han skrev till kungen med begäran om att få bilda ett kooperativt bolag. Förslaget blev nedröstat av statsråden på Stockholms slott med 5 röster mot 4 men kungen Oscar I, personlig vän med von Kraemer, var positiv och hade utslagsröst vilket ledde till att tillstånd gavs. År 1850 bildades Lagunda och Hagunda häraders varuanskaffningsaktiebolag, Sveriges första kooperativa företag.

Robert von Kraemer

Antalet aktieägare steg stadigt i alla kategorier av befolkningen. Bolagsbodar för lagring av varor uppfördes 1852 och 1853. Bolaget införskaffade en ångbåt 1856 samt fem lastpråmar som kunde tas på släp efter ångbåten. Bolaget fick avsedd effekt; priserna på nödvändiga varor blev lägre för traktens invånare. Stadens borgare kritiserade dock bolaget hårt och menade att detta stred mot borgarnas handelsrättigheter i städerna.

År 1864 upphävdes skråförordningen och näringsfrihet infördes. Bolaget ansökte om och fick handelsrättigheter samma år. Bolagsbodarna blev lanthandelsbutiker. Men näringsfriheten ledde också till konkurrens från andra näringsidkare. Så småningom med hårdnande tider sjönk omsättningen och verksamheten lades ner 1894 efter att ha bedrivits i nästan 50 år.

Museibygnaden

Museibygnaden är i huvudsak en kopia av den s k Bolagsboden som låg på samma plats. Museibygnaden stod tidigare på andra sidan ån. Inredningen är främst hämtad från Tuna handel i Hjalsta. Museet invigdes 1978. Det är oklart varifrån namnet "Kappen" kommer. Enligt en teori har det med rymdmåttet kappe (4,58 liter) att göra. Enligt en annan teori hörde en gång ett kappland mark (ca 155 m²) till magasinets.

Kristina Berglund

Litteratur och källor

Palm, Göran m fl, *Kappen Örsundsbro*, broschyr.
Ove Hielm, muntlig visning.

Samuel af Ugglas och mordet på Axel von Fersen

Samuel af Ugglas var en framstående ämbetsman under den gustavianska regimen 1772-1809. Han var en mycket duglig ekonom och kom som ägare till Forsmarks bruk att ansenligen öka sin förmögenhet. Här skall vi emellertid dröja vid ett dramatiskt skede i hans liv, nämligen det gustavianska väldets fall och mordet på Axel von Fersen.

Samuel af Ugglas, son till en kyrkoherde i Hedemora, hade efter studier i Uppsala blivit ämbetsman i Stockholm. När Gustav III genomförde sin statsvälvning den 19 augusti 1772 hade Samuel Ugla, som han hette före adlandet, blivit observerad av Gustav III. En anekdot berättar att Gustav III när han talat till trupperna och skulle återvända till slottet mött en ung man som slog honom på axeln och yttrade: "Bra, Gustav!". Efter detta, och säkert på grund av sin stora duglighet, kom karriären att gå snabbt och han utnämndes 1788 till landshövding i Stockholms län. Under Gustav IV Adolfs regering kom han att avancera än mer och blev 1799 greve.

Efter revolutionen den 13 mars 1809 då Gustav IV Adolf först arresterades och längre fram avsattes som kung, kom Samuel af Ugglas att tillhöra de så kallade gustavianerna, en krets av höga adliga ämbetsmän som hade sympatier för den avsatte kungen. Dennes farbror, hertig Karl, kom nu att väljas till kung under namnet Karl XIII. Den nye kungen var av förklarliga skäl orolig för att de som sympatiserade med den gamla regimen skulle kunna innebära ett hot mot

den nya.

Karl XIII hade inga egna barn och man valde en dansk prins, Kristian August, till tronföljare, nu under namnet Karl August. Han hann emellertid bara vistas några månader i Sverige innan han den 28 maj 1810 störtade ur sadeln på sin häst i samband med att han bevistade en husarövning på Kvidinge hed i Skåne. Karl August var en vänlig och enkel man med stor folklig popularitet. En förfader till mig som var med vid Kvidinge hed den dagen har berättat att han sällan sett någon som hade så stoppade strumpor som just kronprinsen.

Efter kronprinsens död var tronföljden åter en öppen fråga och en tänkbar kandidat var Gustav IV Adolfs son, Gustav, även kallad prinsen av Vasa. Särskilt för gustavianerna var detta attraktivt medan den nya regimen såg med stark oro på möjligheten.

Samuel af Ugglas

Karl August hade dött en naturlig död av slaganfall vid Kvidinge hed. Men det kom snart att utspridas ett rykte om att han hade blivit förgiftad. Särskilt aktiv i ryktesspridningen var en av den nya regimens män, Karl August Grevesmöhlen. Ryktena pekade ut den framstående gustavianen, riksmarskalken Axel von Fersen, och hans syster Sofie Piper som dem som legat bakom giftmordet. Under begravningsprocessionen den 20 juni 1810 färdades von Fersen i en vagn närmast före kistan och blev i Gamla stan angripen av en rasande folkhop och under ett utdraget förlopp lynchad. Mordet på Axel von Fersen är en av de större skandalerna i svensk historia. Under hela förloppet stod stridsberedda trupper redo, men ingrep inte till hans försvar.

Axel von Fersen och hans syster var inte de enda som de grundlösa anklagelserna riktades mot. Även Samuel af Ugglas kom att utsättas för pöbelns vrede. Här bidrog antagligen starkt att af Ugglas hade kommit i konflikt med en av sina tidigare underlydande inom statsförvaltningen, nämligen just Karl August Grevesmöhlen. Denne vände sig i sina pamfletter inte endast mot von Fersen utan även mot af Ugglas. Greve Skjöldebrand skriver om detta i sina memoarer, fjärde delen, sid 117:

"En ansenlig folkhop gick nu till Ugglas' hus på Drottninggatan. Lyckligtvis var porten låst och ovanligt stark, så att den ej i hast kunde instörtas. Luckorna i nedra våningen voro lika beskaffade och stängda. Folket ropade och ville hafva ut Ugglas för att mörda honom som Fersen. Och då det ej lät sig göra, börjades en stenkastning, som ej lämnade en enda ruta hel i öfra våningarna. Grefvinnan Ugglas, en ganska aktningvärd fru, låg sjuk i andra våningen; en sten föll på hennes säng, och förskräckelsen för allt detta ökade sjukdomen, så att hon afled en eller två dagar därefter. Ugglas själf berättas hafva nedgått i en källare, där han hade en centner krut, som skulle sändas till hans bruk. Han skall hafva haft med sig ett ljus och satt sig på krutet, i afsikt att antända det, ifall folket bröt sig in. Men hans måg, friherre Åkerhjelm som stod med en skvadron af hästgardet på Gustaf Adolfs torg, fick veta, huru det stod till, och kom i fullt sträck att skingra hopen. Det lyckades genast, och nu fanns ingen folksamling mer i hela staden. Så lätt hade det varit hvarje stund allt ifrån morgonen att strax återställa ordningen."

Claes-Henric Siven

Litteratur

Den svenska historien del 7 och 8, Bonniers förlag, Stockholm 1968

Excellensen Grefve A.F. Skjöldebrands memoarer, Hugo Gebers förlag, Stockholm 1904

"Samuel af Ugglas", *Nordisk familjebok*, Uggelupplagan

Tidningen Kultur i Uppland

Uppland har en rik och varierad kulturhistoria. Avsikten med denna elektroniska tidning är att spegla den uppländska kulturen. Artiklarna kommer ofta men inte alltid att referera till en viss plats. Tidningen kommer alltså att kunna vara underlag för utflykter i Uppland. Många av artiklarna är också ett resultat av sådana utflykter.

Redaktion

Kristina Berglund och Claes-Henric Siven

Tel: 08-758 95 97 Mobil: 070-529 95 97

E-post: kristina.berglund.ark<kanelbulle>comhem.se